Aharon Layish. *Sharīʿa and the Islamic State in 19th-Century Sudan: The Mahdīʿs Legal Methodology and Doctrine*. Leiden: Brill, 2016. xxi + 348 sayfa.

Nail Okuyucu
Marmara Üniversitesi
nail.okuyucu@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8210-5361
DOI: 10.20519/divan.448319

İslam dünyasında modernleşme dönemi, muhtelif gelişmeleri esas alan farklı tarihlendirmeler mevcut olsa da, genellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısına yakın yıllardan başlatılır. Bu dönem, artık hiçbir şey eskisi gibi kalmadığı ve Allah-âlem ilişkileri tasavvurundan pratik hukuki meselelere değin birçok husus yenilenen ve kısmen değişikliğe uğrayan bir dünya görüşü ışığında ele alınmaya başladığı için, İslam tarihinde çok derin bir kırılma evresine karşılık gelir. İşte bu dönem öncesinde veya hemen paralelinde, modernleşme hamleleri ile kısmen benzerlik arz eden saiklerle ortaya çıkmış olsa da daha farklı bir gündemi olan ve endişelerinin kaynağı daha derinlerde bulunan kimi arayış ve hareketler daha serpilmiştir ki bunlar genellikle, "Modernleşme Öncesi Islah ve Tecdid Hareketleri" olarak anılır. Bu hareketler ve önderlerinden bir kısmı hakkında Doğulu ve Batılı akademi çevreleri ile ülkemizde yapılmış çalışmalar varsa da diğer bir kısmı özellikle ülkemizde yeterince ele alınmamıştır. Bilgilerimizin oldukça sınırlı olduğu hareketlerden biri de Sudan'da ortaya çıkan Mehdi hareketidir. Aharon Layish'in bu değerlendirmeye esas teşkil eden kitabı, Mehdi hareketi hakkında yapılmış yeni ve önemli bir çalışma olarak dikkate değer bir eserdir.

Layish, haklı olarak, kendisinden önce Mehdi'nin fıkhi görüş ve yaklaşımlarını merkeze alan bir araştırmanın yapılmadığını belirterek kitabına giriş yapıyor (s. 2) ve eserin, Mehdi'nin dinî-hukuki yaklaşımları, teorisinin klasik fıkıhla ilişkisi ve bu yaklaşımların Mehdi'nin kendi siyasi gündemi ile ilişkisinin tespiti olmak üzere iki amacı olduğunu belirtiyor (s. 5). Böylece Mehdi'nin görüşlerinin aktüel değeri ve günümüz Sudan'ındaki tezahür ve anlaşılma biçimleri üzerinde durmayacağını söyleyerek çalışmasını hangi kayıtlarla sınırlandırdığını da beyan etmiş bulunuyor.

Sudanlı Mehdi hareketi, diğer tecdid ve ıslah hareketleri ile kimi açılardan benzerlik gösterse de bazı temel noktalarda onlardan önemli ölçüde ayrılan bir oluşumdur. Hareketin tasavvufi geleneğe mensup ve evvelemirde bir Semmânî şeyhi olarak faaliyette bulunan başlatıcısı Muhammed Ahmed 1881 yılında mehdiliğini ilan ederek; iddiaları, hedefleri ve içeriği bakımından kendine özgü bir oluşumun önderi haline geldi. Mehdi'nin liderliğinde başlayan bu hareket, yazarın da sıklıkla işaret ettiği üzere, dinî-politik bir hareketti; siyasi alanda devrimci, inanç ve beklentiler alanında milenyumcu/mehdici idi ve mensuplarını harekete bağlayan esas öge önderlerinin masumiyetine olan inançtı. Mehdi, yine diğer ıslah ve tecdid hareketlerinden farklılaşarak, selefî yönelim ve vurgular ile sufi kabul, tasavvur ve davranış modellerini bir araya getirmişti. Bu yönüyle o, kısmen Senûsî (ö. 1902) ile benzeşirken, tasavvufi bir mensubiyeti olan ve selefiliğe yol açmayan eğilimler taşıyan Dihlevî'den (ö. 1824) ve selefî bakış açısına oldukça yaklaşan ancak tasavvufa hiçbir şekilde müspet bakmayan Şevkânî'den (ö. 1834) farklılaşır. Yazarın, Mehdi'yi yakın dönemlerde yaşamış diğer ıslah önderleri ile mukayese etmeyişi, çalışmanın önemli bir eksikliğidir. Yine Mehdi'nin diğer ıslah önderlerinden farklılaşarak yeni bir usûl geliştirme girişimi ve bu çerçevede bir taraftan icma ile kıyası reddedip taklid ve mezhepleri yasaklarken diğer taraftan *ilham*a dinî-fıkhi bilginin neredeyse en önemli kaynağı olarak yer açışı da mukayeseli bir değerlendirmeye tâbi tutulmamıştır. Yazar kendisini fıkhi görüşlerle sınırlandırdığı için Mehdi'nin tasavvufi mensubiyetinin mehdiyet iddiası üzerindeki etkisi, onun fikirlerinin İbn Arabi gibi sufilerle mukayesesine hiç girmiyor. Ne var ki bu tür ilişkiler Mehdi'nin geliştirdiği yeni dinî yorum ve fıkhi istidlal tarzı üzerinde oldukça etkilidir. Mehdi'nin sufiliği eğer "neo-sufism" çerçevesinde değerlendirilecek olursa onun tasavvufi düşünce ve bağlılığı nasıl dönüştürdüğüne ve kitle hareketini yönlendirmek için nasıl kullandığına da temas etmek gerekirdi. Nitekim Mehdi ve dönemindeki diğer bazı sufi meşrep ıslah-tecdid önderleri, tasavvufu entelektüel derinlik ve fikrî arka planından tecrit edip popülerleştirme ve kitleleri mobilize etmenin bir aracı haline getirme eğilimi taşıyorlardı.[2]

Üç bölümden oluşan kitabın esasında iki kısımdan müteşekkil olduğu söylenebilir. Birinci ve ikinci bölümlerin yer aldığı ilk kısımda yazar, Mehdi'nin başlattığı hareketin siyasi organizasyon boyutu ve nihayetinde bir devlete dönüşüm süreci ile Mehdi'nin fıkıhta takip ettiği yöntemi ele alır. On bir alt başlıktan oluşan ikinci kısımda ise muhtelif konu başlıkla-

2 R. Sean O'Fahey, "Askıya Alınmış Sûfilik -Sudan Mehdisi ve Sûfîler," çev. Kadir Gömbeyaz, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10, no. 24 (2009): 97-112.

rı altında Mehdi'nin fıkhi görüşlerini inceler. Layish, "The Mahdist State" (Mehdi Devleti) başlığını taşıyan ilk bölümde, Mehdi hareketinin siyasal bir teşkilat olarak teşekkülünü, bu teşkilat içerisinde önemli yerlere sahip kazâ ve iftâ organlarını, ulemanın konumunu ve hareketin tasavvufi arka planını tahlil eder. Burada verilen bilgilere göre, Muhammed Ahmed b. Abdullah b. Fahl b. Abdülveli b. Abdullah el-Mehdi (ö. 1302/1885), küçük yaşlarda dinî tahsilini belirli bir seviyeye getirdikten sonra, pek çok akranının aksine, tahsilini sürdürmek üzere Ezher'e gitmeyip tasavvuf yoluna girer ve Halvetiyye'nin Semmâniyye koluna intisap eder. Yirmili yaşlarda irşat makamına gelen bir sufi şeyhi iken 1881 yılında mehdiliğini ilan eder; ismine "el-Mehdi" sıfatını ekler, zamanla bir devlet halini alacak organizasyonun ilk adımlarını atar; bir devletin ihtiyaç duyduğu temel müesseseleri teşkil edip vekiller görevlendirir; kadılar tayin edip davetini herkese ulaştırmak için mektuplar yazar; elçiler gönderir.

Yazar, muhtemelen Mehdi hakkında yapılmış daha önceki çalışmaların varlığını göz önüne alarak onun hayat hikayesi, hareketinin doğuşu ve yayılışı hakkında çok az bilgi verir. Bu kısımlarda Muhammed Ahmed b. Abdullah'ın mehdilik ilanına giden süreçte neler yaşandığı, davetini nasıl başlatıp genişlettiği ve bu kadar geniş bir halk desteğine nasıl ulaştığına dair daha fazla bilgi verilebilirdi. Özellikle Mehdi'nin ulema ile olan ilişkileri birkaç paragraf ile geçiştirilmekten çok daha fazlasını hak eden bir husus. Yazar, ulemanın Mehdi'nin davetine menfi cevap verdiğini, onun mehdiliğini kabul etmedikleri gibi kendisi ile ilmî düzlemde mücadele ettiklerini aktarsa da bu süreçlerin nasıl ilerlediğine dair ayrıntılı bilgiler vermez. Ulemanın bir taraftan Mısır'daki idare üzerinden Osmanlı'ya bağlılıklarını sürdürmeleri, diğer taraftan Mehdi'nin kendilerini ve klasik fıkıh anlayışını yerinden oynatıp alaşağı edecek yaklaşımını doğru bulmamaları oldukça önemli (ss. 18-19). Bu tepkiye Mehdi'nin sert bir şekilde cevap verişi, ulemayı tekfir etmesi ve bunun akabinde Sudan toplumunda yaşanan karmaşa da yine bu bağlamda önem arz eden hususlar (s. 20).

Yazarın, Mehdi hareketinin ortaya çıkışında ve kitlesel bir kabul görmesinde, XVII. yüzyıla kadar uzanan mehdici beklentilerin ve Sudan'ın Mısır tarafından işgal edilişinin doğurduğu psikolojik kırılmaların etkisi olabileceği iddiası (s. 6) tenkide açık bir iddiadır. Mehdi'nin yaşadığı yüzyılda Orta ve Doğu Afrika'da yayılmaya başlayan birtakım mehdici inançların bu harekete zemin teşkil etmesi muhtemeldir. Ancak, Müslüman bilincini karşılaşılan bütün krizlerde mehdi beklentisine giren bir hastalıkla malul gösteren bu türden iddialar tartışmaya açıktır. Yazarın, bu türden genellemeler yerine Sudan Mehdi hareketini ortaya çıkaran tarihî vasat hakkında daha esaslı bilgiler sunup tahlillerde bulunması beklenirdi. Ayrıca tecdid ve ihya hareketleri ile tasavvuf düşüncesi ve sufi gruplar arasındaki ilişki-

yi John Voll ve benzerleri gibi "network" üzerinden izah edişi de eleştiriye açık bir husus olarak dikkati çekiyor.

Kitabın, ihya-tecdid düşüncesi açısından daha çok önem arz eden ikinci bölümü, "The Mahdī's Legal Methodology" (Mehdi'nin Hukuk Metodolojisi) başlığını taşıyor. Yazar bu bölümde Mehdi'nin şeriat ve fıkıh anlayışını onun tasavvurunda öne çıkan başlıklar üzerinden arz ve tahlil ediyor. Burada ele alınan konular arasında Mehdi'nin mezheplere karşı tavrı, Kur'ân ve Sünnete olan vurgusu, ilham anlayışı, maslahat ve zaruret gibi ilkelere verdiği önem, ictihad metodolojisi ve tasavvufi ögelerin bütün bu yaklaşımlar üzerindeki belirleyici etkisi bulunuyor. Layish, klasik manada bir âlimden ziyade bir aksiyon adamı olarak nitelediği Mehdi'nin dinî kaynakları anlama ve yorumlama metodolojisini, kendisinin ictihadda takip ettiği yöntemi, ortaya koyan bir metin geriye bırakmamasından ötürü, mevcut malzemeden hareketle inşa etmek durumunda kaldığını belirtir (s. 26). Bu inşa sürecinde, öznel yorumlarda bulunmaktan sakınmayı istediğinden olsa gerek, daha önceki çalışmalara sıklıkla referansta bulunur. Onun inşai tespitleri şöyle özetlenebilir: Mehdi, klasik ulemanın ve onların ürettikleri ictihadlarla şekillenen fıkhi birikimin artık miadını doldurduğunu ve şeriatın XIX. yüzyılın ihtiyaçlarına göre güncellenmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ona göre İslam'ı ihya edecek kişi, Hz. Peygamber ile doğrudan bağlantısı olan bir kişi olabilir ki bu masum Mehdidir. Mehdi, ulemanın çizdiği çerçeveye bağlı kalmak zorunda olmayıp naslara ve ilhama dayalı ürettiği çözümlerle şeriatı güncelleyebilir (ss. 26-27). Mehdi'nin, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda etkin olan diğer ıslah ve ihya hareketlerinden farklı olarak, tecdidi Hz. Peygamber ile doğrudan irtibat tesis edebilen bir manevi şahsiyet üzerinden dizayn etme çabası eşsiz bir tecrübe ve örnekliğe sahne oldu. Mehdi, tecdid faaliyetlerini aynı zamanda klasik ulemaya ve onların temsil ettiği fıkhi birikime karşı konumlandırdığı için, kendi fetvalarında mezhepleri doğrudan dikkate almadı; Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerinden fıkhın belirli alanlarından etkilenmiş olsa da "ihtiyar" yöntemini kullanarak mezhepleri birleştirmeye çalıştı. Böylece Sudan halkını kendi tarafına çekmek, mezheb ihtilaflarından kaynaklanan farklılıkları izale edip halkı birleştirmek isteyen Mehdi, kendi manevi önderliği etrafında bir birliktelik tesis etme gayretinde oldu (s. 27). Mehdi'nin mezheb eleştirisinin Osmanlı'ya karşı yürüttüğü mücadele bağlamında siyasi bir anlamı da vardı (s. 28). Kendisini "nâsih" ve "müceddid" olarak niteleyen Mehdi, "Bütün kitapları bırakın çünkü bu kitaplar Kur'ân'ın manasını fehmetmenin önüne çekilmiş perdelerdir." diyerek bütün bir İslam düşünce birikimine karşı tavır almıştı. Dinî ve ilmî kitapları yaktıran, karşılaştığı meselelere Hz. Peygamber devrinden birebir örneklikler bularak cevap vermeye, ayetlerde ifadesini bulan hükümleri güncel hadiselere yakıştırmaya çalışan Mehdi, kendisi-

ni Hz. Peygamber, etrafını da sahabe ile özdeşleştirerek ahir zamanda bir asr-ı saadet inşa etme hevesine kapılmış gibidir (ss. 28-29, 33). Bunun için nasları araçsallaştırmaktan çekinmeyen Mehdi, ayetlerle hadisleri kendi gündemine göre ustalıkla yorumlamış (ss. 30-31) ve bu yorumları ilhamın sunduğu kalın koruma perdesi ile muhafaza ve güvence altına almıştı.

İlham, Mehdi'nin fıkıh anlayışında her ne kadar Kur'ân ve Sünnetin ardından başvurulan bir kaynak gibi takdim edilse de, neredeyse yegâne belirleyici kaynaktı. Nasları zahirî bir eğilimle yorumlayan, hadisleri kaynaklarına isnad etme endişesi taşımayan Mehdi (ss. 31-32), kendisinin Hz. Peygamber'den ilham yoluyla aldığı bilgileri dinî hükümler olarak tâbilerine aktarıyor ve yeri geldikçe kendisine mahsus bazı ruhsatların yine ilham yoluyla sabit olduğunu söylemekten çekinmiyordu (ss. 37-39). Mehdi'nin naslarda bir hüküm bulunmadığı zaman kıyas ve ictihada değil, ilhama başvurması, aslında onun klasik fıkhi yönteme bütünüyle cephe aldığının da ilanı idi. Mehdi'nin, ilhamı bu denli merkeze alışı önemli olmakla birlikte, bunu naslarda herhangi bir hükmün mevcut olmadığı yerlerde mi yaptığı yoksa ilhamın onun nasları yorumlayışını belirleyen bir unsura mı dönüşmüş olduğu yazar tarafından yeterince açıklığa kavuşturulmuş değildir. Mehdi, ictihadı tekellerine alan bir zümre olarak gördüğü ulemayı tenkit edip onları dinle insanlar arasına giren engeller olarak sunmaktadır. İslami ilimlerin inşa ettiği ve ulema tarafından temsil edilip sürdürülen dinî düşünce ve yaşantı biçimine karşı olan isyancı tavrını, kendisini doğrudan Hz. Peygamber ve de geçmiş nebi ve resullerle irtibatlandırarak temellendirir (buna dair cümleler için bkz. ss. 32-33). Klasik dönemde sufiler ile fakihler arasında kısmen de olsa tesis edilen uzlaşıyı terk eden Mehdi, mezheplerin yanı sıra diğer tarikatları da yasaklamış, mehdiliğini kabul etmeyen âlimlerin katlini vacip görmüş, kendisine uyup inananları ensar, karşıtlarını ise kafir ilan etmekte bir beis görmemişti (ss. 20-21).

Yazarın Mehdi'nin usûlü bağlamında dikkat çektiği bir diğer husus, zâhirî eğilimleridir. Bu eğilim, devrin diğer önde gelen bazı ıslah ve tecdid önderlerinin, mesela Şevkânî'nin metodolojisine yön veren unsurların da başında gelir. Yazar bu açıdan Mehdi ile diğer isimler arasında bir mukayeseye gitmediği gibi zâhirî eğilimle tasavvufi yönelişlerin ve Mehdi'de görüldüğü üzere ilhama merkezî bir rol tayin etmenin nasıl telif edilebileceği üzerinde de durmaz. Mehdi'nin metodolojisi tahlil edilirken üzerinde en çok durulması gereken konu başlıklarından birisinin bu problem olması gerekirdi. İbn Arabi'ye atfedilen ve ondaki zâhirî eğilimleri öne çıkaran cümlelerle yine bir sufi olan Senûsî'nin benzer eğilimlerinin Mehdi'nin iddia ve yaklaşımlarıyla mukayesesi gayet faydalı olurdu (İbn İdris etkisine dair bir değerlendirme için bkz. ss. 54-55). Mehdi'nin bir taraftan nasları zâhirî bir okumaya tâbi tutarken, diğer taraftan karşılaştığı pek çok prob-

lemi ilham yoluyla çözmeye çalışıp işi mehdiyet iddiasına kadar taşıması arasındaki çelişkiyi; bir diğer deyişle zâhirîliğin belirgin ve sabit/durağan zemini ile ilhamın zabturapt altına alınamaz tezahürleri arasındaki çatışmayı nasıl aştığı, yazar tarafından gündeme getirilmez. Ayrıca, Mehdi'nin takipçilerinden birinin ilhamın nasları neshedebileceği yönündeki beyanı, bu düşüncenin ulaşacağı noktaları göstermesi bakımından oldukça ilginçtir (s. 50).

Kitabın "The Mahdī's Legislation" (Mehdi'nin Yasaması) başlığını taşıyan son bölümünde, Mehdi'nin birtakım fıkhi meselelere dair görüşleri aktarılıyor. On bir alt başlıktan oluşan bu bölümde sırasıyla; köleler, mülkiyet, borçlar hukuku, aile, miras ve vasiyet, katil ve müessir fiiller, hadler, uluslararası hukuk, zekat, kamusal ahlak ve şahitlik konuları işleniyor ve yazar, burada yer verdiği doksan mesele üzerinden Mehdi'nin fıkhi görüşlerini arz ve tahlile tâbi tutuyor. Burada verilen örnekler, Mehdi'nin nasıl bir fıkhi tasavvura sahip olduğuna dair ilginç bir tablo sunuyor. Yazarın, Mehdi'nin fıkhi görüşlerini mehdiliğini ilan tarihi olan 1881'den vefat tarihi olan 1885'e kadar geçen süre zarfında yayınlamış olduğu menşur, inzâr ve daha başka adlar taşıyan belgelerden derlediği de belirtilmeli.[3]

Siyasi, sosyal ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için kapsamlı bir tebliğ faaliyetine girişen Mehdi'nin ıslah etmek istediği sahaların başında kadın ve kölelerin durumu ile toprak ve mülkiyet nizamı bulunuyordu (Mehdi'nin yüzleştiği başlıca problem alanları için bkz. s. 59). Mehdi, kölelikle ilgili ana esaslara müdahale etmemiş olsa da, ümmüveledle ilgili bir fetvasında görüldüğü üzere, hürriyet kazanma sebeplerini geniş tutmaya çalıştı (s. 66). Osmanlı'nın tesis ettiği toprak nizamını meşru görmemesine rağmen bu nizama kısa sürede ciddi müdahalelerde bulunamadı. Nitekim miri arazi statüsünü sürdürmüş (s. 77), zamanaşımı süresini düşürmek ve arazi icarını tasvip etmemek gibi daha sınırlı müdahalelerde bulunabilmiştir (ss. 80-86). Mehdi'nin özellikle aile hukukuyla ilgili görüşleri, kendi etrafında şekillenecek bir "müminler topluluğu" inşa etme gayretinde olduğunu düşündürüyor. Kazâî düzenlemelerle diyânî esasların iç içe geçtiği bu toplumun üyelerinin "ihvan" ve "ensar" gibi adlarla anılışı da bunu kanıtlar. Yine aile hukuku, Mehdi'nin hakimiyeti altındaki bölgeleri cazip hale getirmek için hususen önem verdiği ve klasik fıkhi görüşlerin dışına

3 Mehdi'nin bu süre zarfında yayınladığı bini aşkın belge, Muhammed İbrahim Ebu Selim tarafından *el-Âsâru'l-kâmile li'l-İmâm el-Mehdi*, 7 cilt (Hartum: Dâru Câmiati'l-Hartûm li'n-neşr, 1990-1994) adıyla derlenerek yayınlanmıştır. Ebu Selim, *Fihrisu âsâri'l-İmâm el-Mehdi* (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1416/1995) başlığıyla bir fihrist yayınlamış ve bu derlemeden istifadeyi oldukça kolaylaştırmıştır. Layish'in de Ebu Selim'in çalışmalarına sıklıkla referansta bulunduğu görülüyor.

çıkarak sıra dışı düzenlemelere başvurduğu bir saha. Bu noktada özellikle Osmanlı'ya bağlı Mısır idaresinin hakimiyeti altındaki bölgelerin küfür yurdu olarak nitelenip orada yaşayanların kendi bölgesine intikalini teşvik için yaptığı düzenlemeler, hususen kadınlara rızaya aykırı yapılan evlilik, mühâlea ve mefkûdluk üzerinden sunduğu cazip imkânlar dikkat çekiyor (s. 127, 137). Maliki mezhebinde benimsenen ve Osmanlı'nın ancak 1917 tarihli *Hukûk-ı Âile Kararnâmesi* ile kabul edebildiği birçok fıkhi görüşe, Mehdi'nin nasları esas alan bir perspektifle ulaşması kayda değer bir diğer husus.

Mehdi'nin nasların zâhirine sıkı sıkıya bağlı gibi gözüken bu yaklaşımı aynı zamanda bütünüyle kontrol dışı bir unsura, yani ilhama da yer açtığı için hiç beklenmedik ve elbette tâbilerince "sorgulanamaz" kimi garip sonuçları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, bir "hâtif"e dayanarak kendisine ganimetlerden on beş cariye ayırması (s. 72), bir "hadra"da Hz. Peygamber'den beşinci nikah için izin aldığını söylemesi (s. 113), yine bir "hadra"ya istinaden üç talakla boşadığı bir eşiyle hülle nikahına gerek olmadan yeniden evlenmesi (ss. 153-54), ganimet hırsızlarının katline "ilham" yoluyla hükmetmesi (s. 198), iddet beklerken bir başkasıyla evlenen kadının recmedileceği (s. 205), 27 sopalık bir tazir cezası (s. 208), tütün ile içkiyi bir kabul edişi ve 100 sopalık cezai hükmü "ilham"a dayandırışı, irtidatla ilgili düzenlemeleri "hadra" yoluyla alışı (s. 222), ganimet taksiminde kendisi ve ailesini Hz. Peygamber ve Ehlibeyt ile özdeşleştirişi (ss. 243-35) buna dair bazı örneklerdir.

Yazar elinden gelen gayreti sarf etmiş olsa da Mehdi'nin fıkhi görüşlerini yansıtan küçük parçalardan anlamlı bir bütünlüğe ulaşmanın zor olduğunu belirtmek gerekir. Zira Mehdi'nin fetvalarının birçoğunun olağan dışı şartlar altında ve istisnai vakalar çerçevesinde verildiği belirtilmelidir. Mehdi'nin adeta bir olağanüstü hal fıkhı inşa edercesine verdiği ve sürekli ihtiraz kayıtları ileri sürerek anlamlı hale gele getirilebilen fetvalarını, oturmuş bir fıkhi yaklaşımın ürünü olarak görmek çok isabetli gözükmüyor. Mesela Mehdi'nin savaş şartları altında vermiş olduğu diyet seçeneğini ortadan kaldırıp kısas cezasını zorunlu hale getiren fetvası, ganimet hırsızlığını engellemek için ağır tedbirlere başvurması (s. 181, 192, 194-98), had cezalarını tatbikteki heveskâr tavrı ile ceza hukukunu etkinleştirme yönündeki hamleleri (s. 220) bu çerçevede değerlendirilmelidir. Mehdi'nin özel hukuk sahasını kamu hukuku aleyhine genişlettiği yönündeki değerlendirme de bu açıdan isabetli görülemez (s. 217). Zira bu olağanüstü durumlar göz ardı edilerek yapılacak bir yorum, Mehdi'nin iptidai düzeydeki siyasi teşkilatından bir tür modern devlet çıkarmak anlamına gelecektir. Mehdi'nin geriye bıraktığı belgelerle ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, birçoğu ferman hüviyetindeki bu belgelerde hukuk ile ahlakın,

diyânî saha ile kazâî sahanın iç içe geçmiş olduğudur. Mehdi'nin kimi diyânî yönlendirmeleri aynı zamanda kazâî düzenlemeye esas teşkil edecek bir surette açıklayışı, yazarın bunları kesin fıkhi esaslar olarak görmesine yol açmış gözüküyor (evlilik teklifi ile ilgili bir mesele için bkz. s. 98).

Mehdi'nin başlattığı hareket ile aynı dönemde etkin hale gelen diğer ıslah ve tecdid hareketleri arasındaki esaslı farklılıkların, bu hareketin tesirinin sınırlı kalmasına ve ilerleyen dönemlere intikal edememesine, yahut tesirinin neredeyse yalnızca Sudan ve çevresi ile sınırlı kalmasına sebebiyet verdiğini söyleyebiliriz. Bunda hiç kuşkusuz Mehdi'nin klasik ilmî birikimi değersizleştirmesi, merkezine kendisini yerleştirdiği ve ilham gibi manevi unsurlarla desteklediği ihya anlayışı ile ulemayı bütünüyle saf dışı bırakmaya dönük hamlelerinin etkisi olmuştur. Şah Veliyyullah Dihlevi'nin Hint alt kıtası Hanefileri, Şevkani'nin Yemen Zeydileri, İbn Abdülvehhab'ın Arap yarımadası ve etrafındaki Hanbeliler üzerindeki tesirlerine ve bağlıları tarafından günümüze dek bir şekilde sürdürülmeye çalışılan ıslah çalışmalarına nazaran Mehdi'nin kısıtlı bir zaman diliminde etkili olduğu ve zamanla unutulmaya yüz tuttuğu görülüyor. Nitekim kurduğu devletin 1898'da İngilizlerce yıkılması sonrasında bağlılarının ve yakın adamlarının çoğu kolaylıkla saf değiştirebilmişlerdi. Bu tarihten sonra faaliyetleri bir süre yasaklanan Mehdi hareketi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin verdiği izinle ilk olarak bir tarikat gibi faaliyette bulunmuş, Sudan'ın 1956'da bağımsızlığını elde etmesi akabinde ise siyasi bir harekete (*Hizbü'l-ümme*) dönüşmüştür. Sudan'ın önemli siyasi oluşumlarından biri olan bu partinin ve Mehdi hareketinin devamı niteliğindeki Ensâr topluluğunun genel başkanlığını, Mehdi'nin soyundan gelen siyasetçi ve düşünür Sadık Mehdi (d. 1935) yürütüyor. Sadık Mehdi'nin İslam hukukunun klasik fıkıh anlayışına dayalı ictihad faaliyetleriyle güncellenmesi, Sünni fıkhının yanı sıra Şii fıkhından da istifade edilerek yürütülecek bu faaliyetlerin resmî yasama yoluyla sürdürülmesi ve şeriata uygunluğunun ulema tarafından kontrolünü öngören görüşleri, dedesinin başladığı yerden oldukça uzakta olduğunu gösteriyor. Bu mesafe, İslam dünyasında içinde ulemanın yer almadığı bir ıslah çabasının sonuç verme ihtimalinin oldukça düşük olduğunun ve modern dönemlere geldiğimizde birçok İslam ülkesinin modernizasyon çalışmalarını niçin ısrarla ulema ile birlikte sürdürme gayreti güttüklerinin açık bir kanıtı olarak da okunabilir. Mehdi'nin başlattığı hareket o dönemde Abduh ve Efgani gibi Mısırlı İslamcıların övgüsünü almış ve Nijerya'daki İslami direniş hareketleri üzerindeki etkili olmuş ise de günümüzde bu etki çok daha sınırlı hale gelmiştir. Nitekim Sudan'daki İslami hareketin en önemli isimlerinden birisi olan Hasan Turabi, Mehdi'nin etkisini sınırlandırmak için gayret edenler arasında zikredilmektedir.